

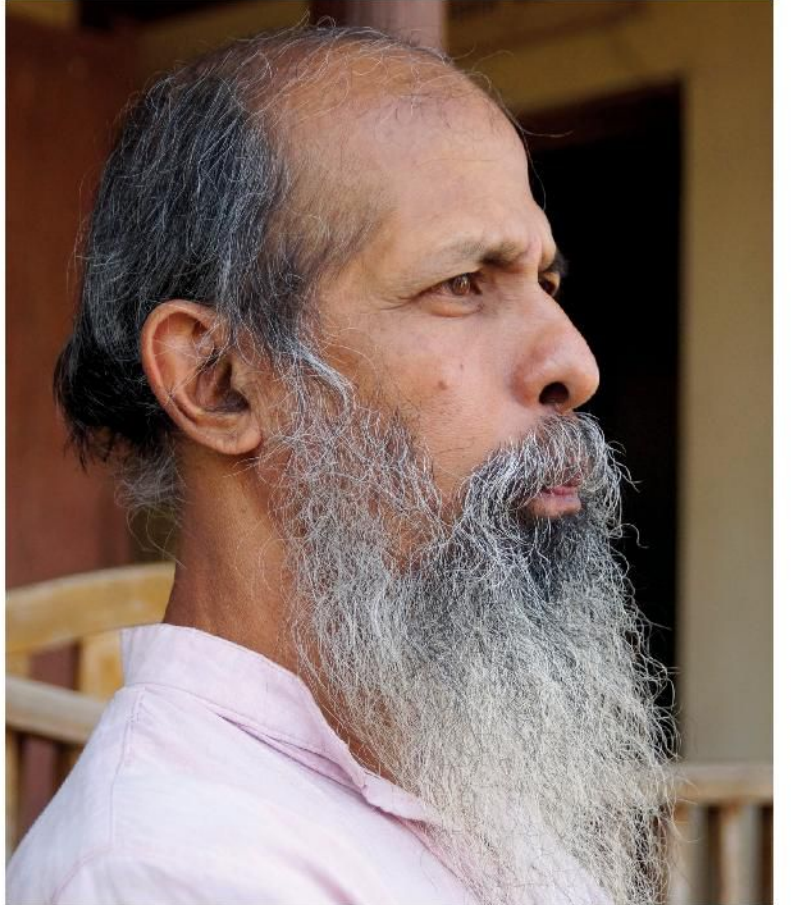

समाजकार्य कार्यकर्ता सामाजिक प्रश्न विजय दिवाण

संवादक : सुरेखा दळवी

गांधी-विनोबा-आंबेडकर या तिघांच्या विचारांतील व कार्यातील संघर्षाचा व समन्वयाचा आशय लक्षात घेऊन काही मुसाफिर कार्यरत असतात, त्यातील एक नाव म्हणजे गागोद्याचे विजय दिवाण. ग्रामदान व भूदान हे विचार कालबाह्य तर झालेले नाहीतच, उलट आजच्या काळात अधिक प्रस्तुत आहेत अशी मांडणी करणारा हा कार्यकर्ता आहे. आणि अर्थातच, निसर्ग आणि माणूस, माणूस आणि समाज, समाज आणि व्यवस्था या तीनही स्तरांवर कसरत करत, जाती आणि वर्ग संपुष्टात यावेत यासाठी लढत राहण्याची गरज आहे, हे अधोरेखित करण्यासाठी हा पुरस्कार आहे.

Mob. : 9028321063

गोहत्या, गोरक्षण, मृत जनावरांचे कातडे सोलण्याचे विशिष्ट जातीतील दलितोंचे पारंपरिक काम, त्या कामाला व जातीला दिली जाणारी हीन वागणूक व त्यानिमित्ताने सुरू असलेले जाती-धर्माचे राजकारण या सर्व गदारोळात, शांतपणे व कमिटमेंटने मागील २० वर्षांहून अधिक काळ मृत गुरांना सोलण्याचे काम करत असलेले, गांधीजींच्या प्रेरणेने ज्या सवर्णांनी हे काम स्वेच्छापूर्वक स्वीकारले त्यापैकी एक विजय दिवाण. एक अत्यंत महत्त्वाचे जातीनिर्मूलनाचे कार्य करत असताना, सर्वोदयाच्या विचारधारेने ते मागील ३०-३५ वर्षे विनोबांची जन्मभूमी गागोदे येथे त्यांचे स्मारक कृतिशीलतेने जागे ठेवण्याचे कामही करीत आहेत. तिथे ते संपूर्ण सेंद्रिय शेती, गोपालन इत्यादी तर करतातच, त्यापलीकडे गागोदे हे ग्रामदानी गाव असल्यामुळे विनोबांच्या ग्रामदानाचा विचारही ते पुढे नेत आहेत. हितसंबंधी भांडवलदारांनी गावकऱ्यांना फूस लावून गावाची जमीन व डोंगर बळकावण्याचे केलेले कारस्थान, विजय दिवाण आपल्या शांततामय परंतु चिवट संघर्षाद्वारे हाणून पाडत आहेत. तसेच ग्रामस्वावलंबनाचे विविध पर्याय कसे उभे राहतील, यासाठी प्रयत्नशील आहेत. गागोदे येथील विनोबा स्मारक ट्रस्टचे ते सचिव आहेत.

याशिवाय त्यांचे एक महत्त्वाचे योगदान म्हणजे ज्येष्ठ सामाजिक विचारक प्रा.यशवंत सुमंत यांच्यासह म.फुलेवाडा ते बापूकुटी असे त्यांनी केलेले 'महात्मा ते महात्मा' (पुणे ते वर्धा) पदयात्रेचे यशस्वी आयोजन. त्याद्वारे गांधी, फुले-आंबेडकर यांच्या विचारांची परस्परपूरकता गावोगाव पोहोचवण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. आजही विविध उपक्रमांद्वारे ते तो पुढे नेत आहेत. विनोबांचे बृहद् चित्रही त्यांनी लिहिलेले आहे. रचना व संघर्ष यांचा मेळ घालून गावपातळीवर, कुठलाही गाजावाजा न करता कार्यरत राहणारा कार्यकर्ता, त्याचप्रमाणे कृतिशील विचारवंत.

प्रश्न : एकूणच सर्वोदयाच्या कामाशी तुझा संबंध कसा आला आणि गागोदे येथे तू कसा आलास ?

- माझे कुटुंब गांधी-विनोबा यांच्याशी जोडलेले आहे. वडील, काका, मामा घर सोडून कायम या विचारांच्या कामात सक्रिय राहिले. स्वातंत्र्योत्तर काळात गांधीविचाराचे दोन प्रवाह होते. एक-सत्तेतून परिवर्तन व सेवा. दुसरे सत्तेशिवाय विधायक कार्यातून परिवर्तन व सेवा. विनोबा

दुसऱ्या प्रवाहाचे नेते होते. आमचे कुटुंब या दुसऱ्या प्रवाहाबरोबर जाणारे होते.

सन १९६२ मध्ये आमचे कुटुंब मुंबईत गोरेगावला स्थायिक झाले. आई सामाजिक कामात असल्याने मृणालताई गोरेंबरोबर महिला मंडळ चालवायची. माझी जडण-घडण एका पोषक वातावरणात झाली, असं म्हणता येईल. पण केवळ त्यामुळे मी या कामात आलो नाही.

मी पक्का मुंबईकर. शिक्षणात मला अजिबात रस नव्हता. मला चित्रकार व्हायचं होतं. पण मध्यमवर्गीय वडिलांना ते मान्य नव्हतं. 'कसले भिकेचे डोहाळे लागले आहेत.' त्यापेक्षा व्हीजेटीआयमध्ये जा आणि टेक्सटाइल्समध्ये शिक.' वडील खादी कमिशनमध्ये

आपले कार्यक्रम जातिअंताच्या दिशेने असावेत

आज भांडवली शक्ती आणि सरकार हे लोकांची जगण्याची साधने काढून घेत असताना, ग्रामदानाच्या विचारांचा लोकांना आपली संसाधने वाचवायचे बळ देईल, यावर माझा विश्वास आहे. तसेच या देशासमोरील मोठी समस्या दहशतवाद, काळा पैसा यापेक्षा गरिबी आणि जातिव्यवस्था आहे. जाती-अंताशिवाय देशात शांतता आणि समाधान असू शकणार नाही. तेव्हा आपले कार्यक्रम जाती-अंताच्या दिशेने असले पाहिजेत.

होते. तेव्हा या शिक्षणाचा उपयोग खादीच्या कामाला तरी होईल, असं त्यांचं म्हणणं होतं. गोरेगाव तसे चळवळीचे केंद्र. त्यात आणीबाणीची पार्श्वभूमी. शेवटी हुशार मुलांचे म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या रूपारेल कॉलेजमधील शिक्षण मी बी.ए.ची डिग्री न घेता अर्धवट सोडून दिले. तो काळच तरुणांसाठी भारावलेला होता. माझा भाऊ आणि बरोबरचे अनेक तरुण जयप्रकाशांच्या संघर्षवाहिनीत सामील झाले होते. अस्वस्थ असणाऱ्या मला मात्र साहित्यात रस होता. मला एक पत्रिका काढायची होती. लिखाणातील 'शिक्षण घ्यायचे असेल तर झाडू मारण्याचे काम करता आले पाहिजे,' हे ह.मो.मराठ्यांचे म्हणणं मला पटत होते. काहीही करायची तयारी होती. तेव्हा माझा मित्र नवशक्तीचा सुनील वागळे, सर्वोदय साधनाचे रमाकांत पाटील यांच्या संपर्कात होता. तो मला त्यांच्याकडे घेऊन गेला आणि मी मुंबईच्या शांताश्रम कचेरीत काम करायला सुरुवात केली. सर्वोदय साधनेचे काम सुरू असताना ग्रामदानाच्या कामात अचानक ओढला गेलो.

शोभनाताई रानडे व कांबळी तेव्हा ग्रामदानाचे काम पाहत होते. सरकारने ग्रामदानी गावांसाठी एक मूल्यांकन समिती नेमली होती. त्याच सुमारास ग्रामदान मंडळाचे काम करणारे त्यांचे सहकारी ते काम सोडून गेल्यामुळे मला हे काम करण्याची संधी मिळाली. त्याचा मला खूपच फायदा झाला. कायद्याच्या अंगाने विचार करणे आणि गावातील प्रत्यक्ष अनुभव यामुळे या समितीचा अहवाल लिहिता आला. समग्र विचाराची सवय लागली.

विनोबा गेले तेव्हा मी पवनार आश्रमात होतो. विनोबांचे जन्मगाव कुलाबा (आताचा रायगड) जिल्ह्यातील गागोदे(बु.) येथील रघुनाथराव भावे हे (विनोबाजी गेल्यानंतर विनोबांचे सचिव बाळभाई यांना भेटले आणि गागोदे) आता ग्रामदानी गाव झाले आहे, विनोबांच्या गावात आपण काही तरी केले पाहिजे,' असे त्यांनी सुचविले. तेव्हा जवळपास सर्वोदयातील सर्वच जेपींबरोबर होते. अगदी मोजकी माणसे विनोबांबरोबर राहिली होती. त्यात ग्रामदान मंडळ विनोबांच्या सहकाऱ्यांकडे होते; पण कार्यकर्ते नाहीत, अशी स्थिती होती. मी ग्रामदान समितीच्या कामानिमित्त यासंबंधी काम केले होतेच, शिवाय माझे गागोद्यास जाणे-येणे होते. तेथे कालिंदीताई होत्या, तेव्हा बाळभाईंनी हे काम माझ्यावर सोपविले.

विनोबांच्या जन्मघराचा एक ट्रस्ट केला आहे. घरालगत शेती होती, पण पडीक होती. तेव्हा मी घर व शेती सुस्थितीत

आणायची आणि विनोबा-विचारांचा प्रसार करायचा ठरवून गागोद्याला आलो. ग्रामदान विचाराचा प्रसार, विनोबांचे जन्मगावातील घर आणि सर्वोदय साधना अशी तीन कामे मी स्वीकारली. सर्वोदय साधनेच्या कामातून हळूहळू बाहेर पडलो. शेतीकामात रमलो.

प्रश्न : सर्वच तरुण जेपींच्या आंदोलनात असताना तु विनोबांकडे कसा वळलास? विनोबांवर तर भूदान आंदोलन व आणीबाणीकाळात खूपच टीका झाली होती.

- विनोबा हे एक विचारवंत आहेत, असं मी मानतो. जेपींना मी विचारवंत मानत नाही. जेपी आंदोलनाच्या काळात विनोबा केवळ टीकेचाच नव्हे, तर टवाळीचा विषय होऊनही, माझे त्यांच्याबद्दलचे आकर्षण कमी झाले नाही. भूदान आंदोलनापासून एक मूलभूत परिवर्तनाचा विचार विनोबा मांडत आहेत. मी स्वतः नास्तिक आहे, तेव्हा विनोबांच्या अध्यात्माबद्दल बोलणार नाही. पण जमिनीच्या प्रश्नावरील त्यांची वैचारिक भूमिका आजही मला महत्त्वाची वाटते. कडवे डावे पक्ष किंवा काँग्रेस या प्रश्नावर बंदुकीच्या तालावर वा सीलिंगसारखा कायदा करूनही उत्तर देऊ शकलेले नाही. सर्व आशिया खंडात जमीनमालकीचे जे काही प्रयोग झाले, त्यात जमिनीची खासगी मालकी सत्तेच्या दबावाखाली मालकांच्या इच्छेविरुद्ध काढून घेतली गेल्याचे दिसते.

भूदान आंदोलनात हृदयपरिवर्तनाच्या आधारे लाखो एकर जमिनी मिळाल्या. सहयोगानेच प्रश्न सुटू शकतात. रोज संघर्ष करता येत नाहीत. भूदान व ग्रामदान हा विचार कालातीत आहे. संघर्षाची धार विनोबांनी बोधट केली, असं म्हटलं गेलं. पण हे लक्षात घ्या गांधीजी संघर्ष सत्याग्रह परक्या इंग्रजांच्या विरोधात करीत होते; विनोबांचे काम भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरचे आहे. जेव्हा देशाची फाळणी झाली, निर्वासितांचे लोंढे आपल्याकडे येत आहेत, आपला सर्वात उत्पादक भूप्रदेश पाकिस्तानकडे गेल्यामुळे अन्नसुरक्षेचा प्रश्न आहे, भाषिक-प्रांतिक राज्यरचनेचे वाद तीव्र आहेत; अशा परिस्थितीत अनेक आघाड्यांवर लढत असणाऱ्या आपल्या सरकारला कोंडीत पकडण्यापेक्षा, आपल्या सत्याग्रहाचे स्वरूप बदलणे, ही काळाची गरज होती. आणि विनोबांनी त्याला सौम्यतम सहयोगी सत्याग्रहाचे रूप दिले.

गांधीजी भंगी कॉलनीत जसे राहत तसेच बिलांकडेही. तसेच विनोबांच्या भूदान यज्ञात बड्या जमीनदार भांडवलदाराने जमीन दिली, तशीच गरिबानेही आपल्या

जमिनीतील तुकडा दिला. या दोहोंचा गरिबांच्या जगण्याशी संबंध होता. त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करताना भांडवलदारवर्ग, सत्ताधारी वर्ग या सर्वांमध्ये त्यांचे वजन होते. त्यांच्या ताटाखालचे मांजर न बनता, आपल्या मैत्री-सहयोग व राजकीय हस्तक्षेपातून ते अनेक संस्थांची त्यासाठी आवश्यक निधीची आणि वेगवेळ्या कायद्यांची उपलब्धी करू शकले, हे लक्षात घेतले पाहिजे. आज असे घडताना दिसत नाही.

प्रश्न : गागोद्यात आल्यावर तू काय केलेस ?

- विनोबा आश्रम हा ब्रह्मचारी कार्यकर्त्यांचा आश्रम असावा, असा ठ्रस्टचा हेतू आहे. विनोबांचे घर विनोबा-विचार-प्रसाराचे केंद्र व्हावे, असा माझा प्रयत्न राहिला. विनोबांचा जमिनीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन रुजविण्याचे काम अजून करतोय. भूदान-ग्रामदानविचार लोकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. लोकांनी जमिनी विकू नयेत, यासाठी त्यांचे मन वळविण्याचे अवघड काम चिकाटीने करीत असतो. लोकांना ते पटत नाही, तरीही जमिनी वाचविण्याच्या सर्व लढ्यात मला शक्य ते योगदान देत आहेत. आश्रमात येणाऱ्यांना तो विचार समजून सांगतोच, पण या गावात राहायला आल्यानंतर मी रोज सकाळी उठून एका शाळेत जाऊन विनोबांचा विचार विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे, विनोबांची पुस्तके विकणे आणि 'ओम तत्सत् श्रीनारायण तू' ही प्रार्थना शिकविण्याचे काम जवळपास सर्व शाळांत केले. खादी व ग्रामोद्योगाची उत्पादने, तसेच आश्रम परिसरात अंगमेहनतीने उत्पादन केलेली शेतीउत्पादने यांची विक्री करणे, सूतकटाईचे काम इत्यादी कामे असतात. शेतीचे गणित व समस्या समजून घेण्यासाठी स्वतः शेतकरी बनलोय. तसेच विचारप्रसारासाठी आवश्यक ते लिखाण करीत असतो.

विचार पेरण्याचे काम सोपे नाही, याची मला जाणीव आहे. त्याची किंमतही चुकवावी लागते, हे काही मी नव्याने सांगण्याची गरज नाही. मीही त्याचा अनुभव अनेकदा घेतला आहे. एका तात्त्विक मतभेदामुळे गावाने आश्रमाला वाळीत टाकले, तेव्हा मला माझ्या गरजा कमी करणे अथवा स्वतःच्या गरजापूर्तीसाठी स्वावलंबनाचा अंगीकार करणे सोपे झाले.

प्रश्न : मेलेल्या गुरांची कातडी काढण्याचे कामदेखील तू करीत आहेस. गांधीवाद्यांचा गोरक्षणाचा आग्रह आणि सध्या धुमाकूळ घालणारे तथाकथित हिंदू धर्मरक्षकांचे गाईचे प्रेम याकडे तू कसा पाहतोस ?

- गागोदे गावात फिरताना मला रस्त्याच्या कडेला मेलेले बैल पडलेले दिसत. गोपुरीचे अप्पासाहेब पटवर्धन मृत जनावरे फाडण्याचे काम करायचे, हे मी त्यांचे चरित्र वाचताना वाचलेले आठवत होते. आणि त्यामागचा विचार लक्षात घेता, आपणही हे काम करावं, असं वाटत होतं. शेवटी वेळ काढून मी देवरुखला रमाकांत आर्ते यांच्याकडे जाऊन हे काम शिकून आलो आणि आश्रम परिसरात हे काम सुरू केले. अशा कामातून निर्माण झालेल्या अहिंसक चामड्याचे जोडेदेखील बनवून घेतले. सध्या गोरक्षक म्हणून वावरणारे बोगस आहेत. त्यांचा वैचारिक गोंधळ आहे. गोशाळा चालवून गोरक्षण कसे होणार? कातड्याचा बाजार चालू ठेवून मेलेल्या गुरांचे कातडे काढायचे की जिवंत गुरे कातड्यासाठी मारायची? विनोबांची गोसेवेची दृष्टी वैज्ञानिक आहे. ते म्हणत- गाईला देवता मानून तिची उपेक्षा करणे, तिला नीट खाऊन घालणे आणि तिचे शोषण करणे- हे सारे शोभादायक नाही. वैज्ञानिक पद्धतीने तिची उपासना केली पाहिजे. गोसेवेची परीक्षा आर्थिक निकषावरच केली गेली पाहिजे. जी गोष्ट आर्थिक निकषावर उतरत नाही, ती जगात टिकू शकत नाही.'

गांधीजींनी सांगितले- जेथे-जेथे गोशाळा आहे, तेथे चर्मालय हवे. गोशाळा म्हणजे जिवंत चैतन्याचा झरा आणि चर्मालय म्हणजे स्मशान. गोशाळा व चर्मालय हा विरोधाभास. पण हे एकमेकांना पूरक तर आहेतच, पण चर्मालय हे गोशाळेला जीवनदान देते, हे सर्वप्रथम गांधीजींनी दाखवून दिले. चर्मालय नसेल तर गुरांचे चामडे वाया जाते, मग चामड्यासाठी जिवंत गुरे मारावी लागतात. तेव्हा चर्मालयामुळे गुराला जीवनदान मिळते, म्हणून चर्मालय चालविणे म्हणजे गोरक्षणाचे कार्य करणे होय.

खादी म्हणजे केवळ वस्त्र नव्हे, तो एक विचार आहे; तसेच मेलेल्या गुरांचे कातडे म्हणजे केवळ चामडे नव्हे, त्यामागे ग्रामोद्योग आणि अहिंसक समाजरचनेचा विचार आहे. हे कार्य म्हणजे अस्पृश्यतानिवारण, स्वच्छता व भंगीमुक्ती, श्रमप्रतिष्ठा, गोवंशरक्षण, ग्रामस्वराज्य, रोजगार असा जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला स्पर्श करणारा हा विचार आहे.

सर्वोदयी कार्यकर्त्यांनी अत्यंत दुर्लक्षित व उपेक्षित सामाजिक प्रश्न हाती घेऊन कार्य केले. कुष्ठेवा, खादी, मृत गुरांचे शवच्छेदन ही कामे हाती घेऊन समाजाचे या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले. आज ही कामे सर्वत्र व्यापक प्रमाणात होत आहेत. पण मृत गुरांचे शवच्छेदनाचे काम मात्र व्यक्तिगत

पातळीवरच राहिले व कालांतराने क्षीण होत गेले.

जातिव्यवस्था तोडणारा कार्यक्रम म्हणून मी मृत गुरांचे कातडे सोडविण्याच्या माझ्या कृतीकडे पाहतो. या स्वच्छतेच्या कामाला हीन मानून ते एका जातीच्या माथी मारण्यात आले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या कामात जातिव्यवस्थेने अडकवलेल्यांची या कामातून सुटका केली. पण त्यामुळे समाजातील स्वच्छतेचे काम वरिष्ठ जातीने करून त्या कामाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली पाहिजे, असे गांधींचे सांगणे होते. मी हे काम करतो. त्यातील विचार कळला, तो कळून उपयोग नाही; तर तो आचरणात आणला, तरच उपयोगी म्हणू. त्यामुळे मलाही स्वतःला तपासता येते.

प्रश्न : महात्मा ते महात्मा अशी पदयात्रा तू काढली होतीस. अशी यात्रा काढावीशी का वाटली ?

- मुळातच माझ्यावर विनोबांचा जेवढा प्रभाव आहे, तेवढाच फुले-आंबेडकर यांच्या विचारांचाही. तरुणपणी दलित साहित्य मोठ्या प्रमाणात येत होते. ते वाचत होतो. त्याचा प्रभाव जाणीवपूर्वक होत होता की नाही, ते माहिती नाही. पण समाजाचे भरडलेपण दिसत होते. ज्या सर्वोदयात मी होतो तेथील संस्थांत उच्चवर्णीयच, ब्राह्मण-मारवाडी दिसत. ते सर्व उदारमतवादी असले तरी त्यांच्या मर्यादा कळत होत्या. मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर लढ्यात त्यांच्यापैकी एक गट आंदोलनाला समर्थन देत तुंगात जायला तयार होता, तर दुसरा गट विरोध करीत होता. मीही जन्माने उच्चवर्णीय. पण ज्या काळात जन्मलो, त्या काळातील वातावरणाने मला वेगळा विचार करण्याची संधी दिली. म्हणूनच सर्वोदयाने गांधी-विनोबा यांच्याबरोबर फुले-आंबेडकरी विचार स्वीकारावा, असे वाटत होते. तशी मांडणी मी करीत होतो. डॉ. सुमान बरंड हे महाराष्ट्र सर्वोदयाचे अध्यक्ष झाले, तेव्हा मी काढत असलेल्या यात्रेला त्यांनी मान्यता दिली. आणि २००५ मध्येदेखील मी एक यात्रा काढली होती, तेव्हा फुले वाडा- गागोदे- चवदार तळे - नायगाव-वाई असा गेलो होतो. या यात्रेत आमचेच काही सहकारी केवळ ठावीक जातीत जन्मले म्हणून गावात त्यांच्या घरात काय भोगत होते, कसे जगत होते, हे जवळून पाहता आले. पण खेद याचा होता की, हे सर्व दलित-बहुजन वर्गातील असूनही त्यांच्या खऱ्या प्रश्नापासून दूर राहिले होते. ही गोष्ट मला खुपत होती.

पण डॉ. यशवंत सुमंत यांची गाठ पडली. आम्ही जळगावला एक तीनदिवसीय शिबिर घेतले होते. त्यात

सुमंतसरांनी गांधी-आंबेडकर एकमेकांना पूरक कसे, यावरील मांडणी केली होती. आमच्यासाठी हे शिबिर खूपच महत्वाचे ठरले. अभ्यास शिबिरातून व्यक्ती बदलते, असा आजवरचा अनुभव आहे. पण एखाद्या संघटनेची मूसच बदलण्याचे श्रेय या शिबिरातील सुमंतसरांच्या मांडणीला आहे. आणि हा बदल कोणत्याही डावपेचाविना हृद्यपूर्वक विचार करून आम्ही स्वीकारला. सर्वोदय संघटना बदलली आणि जातिव्यवस्थेत मेलेली गुरे तरुणवयात सोलविणारी व्यक्ती साम्ययोग पत्रिकेची संपादक झाली.

पुढे केवळ सर्वोदय संघटनेने नाही तर अधिकाधिक पुरोगामी संघटना/व्यक्ती यांच्या सहभागाने गांधी-आंबेडकरविचार समाजापुढे न्यावा, अशी सुमंतसरांची कल्पना होती. तिला महाराष्ट्रातील ४२ संघटनांनी दिलेला प्रतिसाद ही आमच्यात झालेल्या बदलाला मिळालेली पावती होती. या यात्रेचे नेतृत्व आबा कांबळे यांनी केले. चवदार तळे व फुले वाड्यातील पाणी कावडीत घेऊन ही समता यात्रा राज्यात फिरली आणि वर्धा येथे सेवाग्रामला झालेल्या चर्चासत्राने तिची सांगता झाली.

प्रश्न : भूदान-ग्रामदान आंदोलन पसरू शकले नाही, याची कारणे काय असावीत, असे वाटते ?

- एवढ्या मोठ्या प्रमाणात भूमीचे दान केवळ विनोबांच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे मिळाले. पुढे ते वाटण्यात आम्ही कमी पडलो. महसूल खात्याच्या कार्यपद्धतीत ते अडकले. या कामाला सरकारी सहकार्य नव्हतेच. विनोबांनाही वाटले- हे काम भूदात्यांनाच सांगितले असते, तर जमीन लगेच वाटली गेली असती. पुढे विनोबांनी ग्रामदानाचा विचार मांडला. ग्रामदान म्हणजे गावाचे दान नव्हे, तर गावासाठी दान. यात गाव एक परिवार असेल आणि कुटुंबाची जशी जमीन असते तशी सर्व गावाची मोठे कुटुंब म्हणून जमीन असेल. म्हणजे जमिनीचा सातबारा गावाच्या नावाचा व बहिवाटदार व्यक्ती.

याचे दोन फायदे आहेत. एक म्हणजे, जमीनव्यवहारात देणारा व घेणारा या दोघांना मोह असतो. देणाऱ्याला कष्टापासून मुक्ती व आयता पैसा आणि घेणाराला अतिरिक्त पैसा गुंतविता येतो. ग्रामदानात जमीनमालकी व्यक्तीकडे नसल्याने या मोहातून सुटका आणि दुसरे म्हणजे अन्नाचे साधन कायम राहील.

ठाणे जिल्हा पूर्ण ग्रामदान झाला होता, ५००० गावे ग्रामदान झाली होती. विनोबांनी त्यासाठी कायद्याची मागणी केली नव्हती. वरील व्यवहार परस्परांवरील विश्वासातून.

आता कायदा आला. नैतिक विचार कायद्याचे चौकटीत पकडणे म्हणजे चिमटीत पारा पकडण्यासारखे आहे. कायद्याने ग्रामदान बोर्ड आले, तेव्हा कार्यकर्ते म्हणू लागले हे बोर्डाचे काम. लोक-कार्यकर्ते जबाबदारीतून सुटले, बोर्ड कागदावर राहिले.

जेपी-विनोबा वादात आधीच संस्था विनोबांकडे आणि लोक व कार्यकर्ते जेपींकडे- अशी स्थिती झाली होती. १९८० नंतर अनेक पद्धतीचे संस्था-पक्ष पातळीवर विघटन सुरू झाले. पक्ष-संघटना फुटल्या. एनजीओ आल्या. कार्यकर्ते व विचारांची पीछेहाट सुरू झाली. स्वतःसाठी काही मिळविण्याच्या विचारापेक्षा, विचार-प्रसारासाठी काहीही गमवायला तयार असणारे होते. मी विचारप्रसाराच्या कामात आहे. फुकट काहीच वाटत नाही. या सर्व बदलाचे परिणाम ग्रामदानी गावातही होत होतेच. मी तर मुंबईलागत गागोदे गावात राहतो. येथे तर राजकीय पक्ष, जमिनीचे दलाल आले. जमिनीच्या व्यवहारांच्या चर्चा सुरू झाल्या. अशी चारी बाजूंनी प्रतिकूल परिस्थिती असताना काही करणं अशक्य होऊन बसलं आहे.

कामाचा विचार करताना समाजातील सामान्य व्यक्तीचा सहभाग मिळवताना, प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्तिगत आवडीचे काम तसेच सामूहिक काम कसे करता येईल याचा विचार गांधी-विनोबा करित असत. म्हणजे लढा सुरू असेल तेव्हा आंदोलनातील सहभाग, तुरुंगवास ही सामूहिक कृती आणि दैनंदिन जीवनात सूतकताई, भंगीमुक्ती-सफाई, सेवाकार्य, ग्रामोद्योग इ. उपक्रम असत. माझ्यासाठी आणि माझ्या देशासाठी काही तरी करण्याची प्रेरणा त्यात असे. आता समाजापेक्षा व्यक्तिगत हित महत्त्वाचे झाले, तेव्हा सामूहिक कामे संपली. ती सरकारची जबाबदारी झाली. उरली फक्त व्यक्तिगत कामे. तीही नेत्यांकडून करून घ्यायची. सामूहिक फंड गेले. स्वतःची सोय लावणे हेच महत्त्वाचे बनून गेले आहे. पण लोकांना आपला विचार पटेल यावर अजूनही विश्वास आहे. आपण देशाच्या सीमा अतिक्रमणापासून सुरक्षित ठेवू शकत नाही. पण भूमीवर अधिकारच दिला नाही तर ही अतिक्रमणे कमी होतील, असे वाटते. कारण जमीनमालकी आणि त्यातून सत्ता मिळविणे हे थांबेल. एक प्रकारे हे सुरक्षा कवच आहे.

प्रश्न : महाराष्ट्र फाउंडेशनचा हा पुरस्कार मिळाल्याबद्दल तुला काय वाटते ? या निमित्ताने तू समाजाला काय सांगशील ?

- इतकी वर्षं काम करतोय ते कामावरची निष्ठा व

विचारांवरील विश्वास यामुळेच. पुरस्काराचा आनंद आहे. त्यामुळे कामाचे महत्त्व सर्वांना पटावे, इतकेच.

आज भांडवली शक्ती आणि सरकार हे लोकांची जगण्याची साधने काढून घेत असताना, ग्रामदानाच्या विचारांचा लोकांना आपली संसाधने वाचवायचे बळ देईल, यावर माझा विश्वास आहे. तसेच या देशासमोरील मोठी समस्या दहशतवाद, काळा पैसा यापेक्षा गरिबी आणि जातिव्यवस्था आहे. जाती-अंताशिवाय देशात शांतता आणि समाधान असू शकणार नाही. तेव्हा आपले कार्यक्रम जाती-अंताच्या दिशेने असले पाहिजेत.

मी निराश नाही. काळाचा प्रश्न असतोच. कार्यकर्ते हे आंदोलनातूनच येतात; पण आज देशव्यापी वैचारिक आंदोलने थांबली आहेत, म्हणून कार्यकर्ते निर्माण होणेही थांबले आहे. पूर्वी अभ्यास शिबिरे होत. अगदी सर्वोदयातदेखील आचार्य दादा धर्माधिकारी, ठाकूरदास, बंग, वसंत पळशीकर आदींचे वर्ग होते. अन्य पुरोगामी चळवळींतही अशी परंपरा होती. ती मध्ये खंडित झाली. मधल्या काळात ही पोकळी भरण्याचे काम एन.डी.पाटील, किशोर बेडकिहाळ, यशवंत सुमंत आदींकडून विचारवेध मंथनातून चालू ठेवल्याचे दिसते. अशा अभ्यासातूनच आमचा कायापालट झाला आहे.

यशापयशाची चिंता मी कधीच केली नाही. आजही करित नाही. विचाराची पीछेहाट होते, याचे भय मला कधीच वाटत नाही. देशव्यापी नसली तरी स्थानिक पातळीवर आजही आंदोलने उभी राहत आहेत. नर्मदा बचाव, सेझविरोधी, आदिवासी जमीन हक्क अशा आंदोलनांतून काही कार्यकर्ते पुढे येत आहेत.

स्थानिक संस्था- जिथे राजकीय पक्ष आपल्या चिन्हावर व नावावर निवडणूक लढवू शकत नाहीत, तिथे परिवर्तनवादी चळवळी दुर्लक्ष करून वरिष्ठ पातळीवरील निवडणुका महत्त्वाच्या समजतात. मी निवडणुकांत हस्तक्षेप करित नाही- अगदी ग्रामादानी गावातही. पण आपल्या विचाराचा प्रभाव पाडायचा असेल, तर परिवर्तनवादी चळवळींनी यात विचाराचा हस्तक्षेप केला पाहिजे, असे मला वाटते. तेव्हा अविचारी लोकांचा विचार करत त्यांचा जप करित बसणे थांबवून, पीछेहाटीचा बागुलबुवा उभा न करता आपली शक्ती वाढविण्याचे काम आपण केले पाहिजे.

सुरेखा ढळवी

Mob. : 9821140104

